

Ks. Józef Dębiński*

Wyższa Szkoła Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu

Z DZIEJÓW RUDAKA I OKOLICY LEWOBRZEŻNEGO TORUNIA

Rudak wchodzi w skład lewobrzeżnej (kujawskiej) części Torunia położonej w szerokim łuku Wisły¹. Najstarsze odnalezione tu przedmioty pochodzą z późnego paleolitu, kultury świderskiej i tarnowiańskiej (9000 lat p.n.e.)². Konrad Mazowiecki w styczniu 1230 r. nadał te tereny Krzyżakom. Obejmowały one pas ziemi (11 km szerokości i 15 km długości) począwszy od dzisiejszej Brzozy Toruńskiej do ujścia Strugi Zielonej do Wisły wraz z drewniano-ziemnym grodem (castrum Nissoue), nazwanym przez Krzyżaków *Vogelsang*, tj. *Ptasi śpiew*, oraz miejscowościami: Stawki, Rudak, Kozibór, Mała i Wielka Nieszawka, Piaski i Kosorzyn (Kostryń), oraz kilkoma kępami wiślanymi, z największą – tzw. Kępą Bazarową (zlokalizowaną naprzeciwko historycznego centrum Torunia)³. W 1251 r. Krzyżacy utworzyli tu własne komturstwo nieszawskie. Z zachowanego dokumentu dotyczącego przekazu świętopietrza dla Stolicy Apostolskiej z 1325 r. wiadomo, że prawdopodobnie na tych terenach istniał też od 1239 r. kościół pw. Rozesłania Apostołów⁴.

Pierwsza wzmianka o wsi Rudak (Rodacke) pochodzi z 1340 r. i wymieniona jest w zachowanym do dziś dokumencie wystawionym przez komtura krzyżackiego Heinricha Zengera⁵. Sama nazwa „Rodacke”, „Rodecke” lub „Rodeck”

* Ks. Józef Dębiński – kapłan diecezji włocławskiej, dr hab. historii, profesor w Wyższej Szkole Kultury Społecznej i Medialnej w Toruniu, wiceprzewodniczący komitetu redakcyjnego pisma naukowego „Fides, Ratio et Patria. Studia Toruńskie”, autor wielu prac naukowych z zakresu historii powszechnej, Polski i Kościoła oraz teologii i filozofii.

¹ Toruń od 2005 r. jest podzielony na 24 okręgi; jednym z nich jest Toruń-Rudak.

² A. Wilczyński, *Budowa geologiczna okolic Torunia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Geografia 6”, Toruń 1969, s. 11-37.

³ B. Rymaszewski, *Toruń epoki Kopernika*, Gdańsk 1984, s. 40. Na Kępie Bazarowej w średniowieczu mieszkali tzw. partacze, tj. rzemieślnicy wykonujący swój zawód poza cechami, czyli bezprawnie. Rada miasta wyrzucała tu też kobiety lekkiego prowadzenia.

⁴ *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej: MHDW), t. 1, Wladislaviae 1881, s. 12, 18, 23; S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997, s. 64-66.

⁵ K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórze*, w: K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat toruńskiego Podgórze 1555-2005*, Toruń 2005, s. 11-12.

oznacza wykarczowany zakątek i pochodzi od słów „ausroden” – karczować i „ecke” – zakątek. Zdaniem Reinholda Heuera jako pierwsi te tereny karczowali Niemcy. Rudak był wsią sołecką na prawie niemieckim, którą zarządzał sołtys, posiadający wolność osobistą. Pierwszym zasadźcą wsi był Gering przysłany tu przed 1340 r. przez zakon krzyżacki⁶.

Z chwilą zajęcia przez zakon Pomorza Gdańskiego (1308-1309) nastąpiło pogorszenie relacji z Polską, a tym samym zwiększenie strategicznej roli małego grodu Komturii Nieszawskiej, pełniącej odtąd rolę przyczółka, który ułatwiał wyprawy Krzyżaków na ziemię kujawską. Z czasem drewniano-ziemny gród nie był w stanie zapewnić Krzyżakom bezpieczeństwa, dlatego około 1327 r. wybudowali oni zamek murowany (jego ruiny zachowały się do dziś w Małej Nieszawce) kilka kilometrów w dół Wisły na niewielkim półwyspie utworzonym przez zakole rzeki. Oprócz zamku, wzniesionego na planie czworoboku (35 m), wybudowano także podzámce z piekarnią, młynem, browarem, łaźnią i wozownią. Cały kompleks otaczał prostokątny mur oraz fosa⁷. W zamku podpisano w 1410 r. rozejm między Polską a zakonem, parafowany w 1411 r. na Kępie Bazarowej (1 lutego 1411 r.) jako I pokój toruński kończący tzw. wielką wojnę 1409-1411⁸. Warto zaznaczyć, że po bitwie grunwaldzkiej Rudak został całkowicie zniszczony, głównie przez napady rabunkowe polskich wojsk, i ostatecznie spalony⁹.

Jak wspomniano, ponieważ komturia nieszawska (Niessewa) stanowiła dla zakonu doskonały punkt wypadowy dla podbojów ziem polskich, dlatego Polacy domagali się zwrotu tych terenów, m.in. podczas rokowań w Grabiu (1414) i Wieluniu (1416). Dopiero po tzw. wojnie golubskiej i zawarciu pokoju mełneńskiego (1422) Krzyżacy zobowiązali się do rozebrania zamku (1424) oraz zrzekli się praw do wszystkich obszarów położonych na lewym brzegu Wisły¹⁰. Dawało to Polakom swobodny dostęp do spławnej Wisły, a tym samym do głównej drogi

⁶ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung, fünfhundertfünfzig Jahre Bürgerleben In der Stadt Thorn: im Spiegel meiner und meiner Frau Vorfahren*, Posen 1935, s. 13. Sołtys miał prawo budowy młyna i karczmy. W stosunku do pozostałych osadników pełnił władzę administracyjną i sądowniczą w imieniu właściciela wsi (otrzymywał kilkunastu przydział ziemi wolny od czynszów). W sprawowaniu władzy pomagała mu ława wiejska złożona z kmieci. Pozostałością tej sołeckiej własności był późniejszy tzw. folwark.

⁷ R. Sypek, *Zamki i obiekty warowne Państwa Krzyżackiego*, Warszawa 1999, s. 72-79.

⁸ R. Domagała, R. Frańczuk, *Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich na zamku w Małej Nieszawce*, „Rocznik Muzeum w Toruniu” 1992, t. 9, s. 39-62. Do wymiany w pełni opieczętowanych dokumentów doszło dopiero w maju 1411 r. w pobliżu zamku w Złotorii nad Drwęcą. Królestwo Polskie odzyskało ziemię dobrzyńską, a Toruń ponownie przeszedł w ręce krzyżackie.

⁹ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben*, s. 13.

¹⁰ I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1955, t. 20, s. 170-171.

handlowej łączącej Polskę z krajami zachodniej Europy. Po zniszczeniu zamku i miasta Nieszawy Władysław Jagiełło zatroszczył się o zagospodarowanie odzyskanych terenów. To z jego fundacji rozpoczęto budowę (29 maja 1425 r.) Nowej Nieszawy, zwanej także Nieszawą-Dybowem. Dokument lokacyjny wystawiony został w Inowrocławiu. Pierwsza wzmianka o mieście nazywanym Dybaw jest datowana na 31 sierpnia 1425 r.¹¹

Nowa Nieszawa należała (od 1435 r.) wraz z przyległymi osadami, m.in. Rudakiem, do diecezji kujawsko-pomorskiej ze stolicą biskupią we Włocławku. Prawdopodobnie istniał tu też dawny kościół pw. Rozesłania Apostołów, do którego w 1428 r. za zgodą biskupa kujawsko-pomorskiego Jana Szafrąca przeniesiono z Kruszwicy kolegiatę św. Wita, nadając jej wezwanie Najświętszej Maryi Panny. Dziś trudno ustalić, czy była to nowa świątynia czy przemianowany na kolegiatę kościół parafialny pw. Rozesłania Aniołów; wszystko jednak wskazuje, że prawdziwa jest ta druga hipoteza¹².

Po wybudowaniu 4 km w górę Wisły zamku w Dybowie (1427–1430), który stał się siedzibą królów polskich, w 1431 r. mieszczanie toruńscy wraz z oddziałem krzyżackim napadli na Nową Nieszawę, którą ograbiono i spalono, a zamek dybowski stał się siedzibą komturstwa nieszawskiego. Mieszkańcy nieszawscy odbudowali jednak swoje miasto, które ponownie stało się miejscem handlu¹³. Ta sytuacja spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem mieszczan toruńskich. W konsekwencji w czerwcu 1441 r. w Malborku na zjeździe miast pruskich postanowiono karać kupców, którzy wbrew zakonowi będą handlowali z Nową Nieszawą. Ostatecznie król Kazimierz Jagiellończyk w akcie inkorporacji ziem

¹¹ J. Tęgowski, *O powstaniu Nowej Nieszawy naprzeciwko Torunia (dokument lokacyjny miasta)*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16, s. 318; K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybowskie w XIII–XVII wieku – zasięg, osadnictwo*, w: *Zamek dybowski. Archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 r. w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, red. L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, T. Zakrzewski, Toruń 1999, s. 11–13; K. Ciesielska, *Kościół w Nieszawie-Dybowie*, w: *Zamek dybowski*, s. 91. Na podstawie drugiego dokumentu lokacyjnego (wydanego we Włocławku 16 marca 1431 r.) pojawiły się dla mieszkańców miasta szerokie możliwości zajmowania się handlem i rzemiosłem oraz transportem wodnym. Tym samym Nowa Nieszawa stała się wielkim handlowym konkurentem Torunia; pozwalała m.in. na unikanie w handlu pośrednictwa toruńskich kupców, cieszących się przywilejem prawa składu. Nic więc dziwnego, że stary hanzeatycki Toruń niechętnie patrzył na powstałe nowe miasto na przeciwnym brzegu Wisły.

¹² K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórze*, s. 13–21; K. Górski, *Topografia wczesnośredniowiecznej Kruszwicy*, „Studia Wczesnośredniowieczne” 1953, t. 2, s. 41–42.

¹³ I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy*, s. 177; M. Rzeczkowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski w świetle źródeł historycznych, architektonicznych i ikonograficznych*, w: *Zamek dybowski*, s. 22; B. Rymaszewski, *Toruń epoki*, s. 40. W konkurencyjnej osadzie, jaką był Nieszawa-Dybow, wybudowano przystań, ratusz, ławy handlowe i spichlerze.

pruskich do Polski przyrzekł Toruniowi (6 marca 1454 r.) przenieść Nową Nieszawę na inne miejsce, co też nastąpiło w latach 1460–1461. Zgodnie z decyzją króla miasto przeniesiono w górę Wisły (ok. 30 km), blisko miasteczka Przypust, na teren ówczesnych wsi Roskidalino i Dymiec (parafia Przypust)¹⁴.

Po zmianach terytorialnych i po II pokoju toruńskim w 1466 r. Rudak stał się wsią królewską i należał do starostwa Dybowskiego w województwie inowrocławskim. W konsekwencji jednak nastąpił jego upadek, podobnie jak wielu sąsiednich wsi. Był on spowodowany przeniesieniem Nowej Nieszawy oraz niszczącymi skutkami wojen polsko-krzyżackich; doszło do zahamowania rozwoju całego lewobrzeżnego Torunia. Według danych z 1580 r. na terenie starostwa dybowskiego było tylko 31 zagrodników, 13 innych mieszkańców oraz 10 młynów. Był też kościół, gdzie funkcję wikariusza pełnił Jan ze Strzelna¹⁵. Starostwo dybowskie dochody czerpało od osadników, ale także z administrowania komory celnej w Dybowie i z mostowego toruńskiego, dzierżawy młynów w Lubiczu oraz funkcjonujących przy tym szlaku karczm; z zachowanych dokumentów wiadomo, że na Rudaku w 1661 r. również była karczma, którą prowadził Jan Baron¹⁶.

W połowie XVI w. ponownie wokół zamku dybowskiego powstała osada. Wybudowano w niej kościół parafialny pw. św. Mikołaja (należał do niego także Rudak), a przy nim prowadzono przytułek; świątynia przetrwała do 1598 r.¹⁷ W tej sytuacji hanzeatycki Toruń znowu poczuł się zagrożony pod względem handlowym. Dlatego wciąż kierował petycje do króla polskiego o ograniczenie wpływów osady powstałej przy zamku dybowskim¹⁸. Wprowadzone ograniczenia w handlu i częste zalewanie tych terenów przez Wisłę zmusiły mieszkańców do przeniesienia się na wysoki brzeg rzeki, co stanowiło podstawę pod rozwój późniejszego Podgórze. Osadę mogli zamieszkiwać tylko dzierżawcy ogrodów i małych pól, za które musieli płacić czynsz staroście dybowskiemu. Mimo pewnych

¹⁴ I. Janosz-Biskupowa, *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy*, s. 184–185. Mieszkańców Nowej Nieszawy, którzy mimo decyzji Kazimierza Jagiellończyka pozostali na swoim dawnym miejscu, przeniesiono na wzniesienie Podgórze na podstawie postanowienia Zygmunta Augusta na sejmie w Piotrkowie Trybunalskim (16 maja 1555 r.). Nowej osadzie Zygmunt III Waza dokumentem z 7 listopada 1611 r. nadał prawa miejskie.

¹⁵ *MHDW*, t. 1, s. 18.

¹⁶ K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie*, s. 13; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich w latach 1616–1620*, cz. 1, red. Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski, Wrocław 1994, s. 295–296.

¹⁷ *MHDW*, t. 9, Wladislaviae 1889, s. 82–83. Wizytacja kanoniczna 1577–1578 wspomina o zrujnowanym na skutek powodzi w 1570 r. kościele pw. św. Mikołaja.

¹⁸ M. Rzeczowska-Sławińska, I. Sławiński, *Zamek dybowski*, s. 24. W 1543 r. król Zygmunt Stary wydał dokumenty zabraniające budowy spichlerzy w Nowej Nieszawie, natomiast król Zygmunt August zakazał (na sejmie w Piotrkowie Trybunalskim w 1555 r.) rozwoju handlu na Podgórzu.

trudności osada się rozbudowywała; przybywali nowi mieszkańcy. Trudno ustalić dokładnie, kiedy ostatecznie mieszkańcy przy zamku dybowskim rozebrali swoje domostwa, spichlerze, warsztaty i przenieśli się na nowe miejsce, czyli na Podgórz. W tej sytuacji za czas powstania miasta przyjąć należy datę pierwszej o nim wzmianki królewskiego dokumentu Zygmunta Augusta z 16 maja 1555 r.¹⁹ Stefan Batory, dla ożywienia życia gospodarczego Podgórza, nadał w 1576 r. mieszkańcom prawo wolnego przewozu Wisłą piwa i gorzałki do Gdańska. Wydał również zgodę na sprzedaż przez nich dwa razy w tygodniu produktów spożywczych w Toruniu²⁰. Wszystkie te udogodnienia doprowadziły do rozwoju Podgórza i nadania przez króla Zygmunta III Wazę osadzie 7 listopada 1611 r. praw miejskich; początkowo herb miasta przedstawiał wizerunek Najświętszej Maryi Panny, a później św. Mikołaja, patrona parafialnego kościoła. Wylewy Wisły doprowadziły do zniszczenia kościoła pw. św. Mikołaja i zamku dybowskiego. W tej sytuacji mieszkańcy Podgórza oraz Rudaka i Stawek przystąpili w 1598 r. do budowy nowego kościoła parafialnego, ale już pw. Najświętszej Maryi Panny Wniebowziętej i św. Jacka²¹. Drewno na budowę nowej świątyni ofiarował biskup kujawsko-pomorski Stanisław Karnkowski z rozebranego kościoła w Karnkowie k. Lipna²². Konsekracji nowego kościoła dokonał biskup Franciszek Łaski. W połowie XVII w. przystąpiono do budowy kolejnej, również drewnianej świątyni pw. św. Anny, która przetrwała do 1813 r.²³

W XVI w. Rudak oraz okoliczne wsie uległy zniszczeniu; m.in. Kosorzyn (w XVII w. stał się częścią Rudaka). Ponowny rozwój tych terenów nastąpił w XVII w. (1603) z chwilą osiedlenia się tutaj Olędrów, osadników pochodzących z Niderlandów i Fryzji. Reprezentowali oni w Europie najwyższą kulturę rolną (zwłaszcza w zakresie melioracji) i hodowlaną (wysokomleczne krowy)²⁴. Starosta dybowski Albert Padniewski zawarł umowę dzierżawną z przedstawicielami Olędrów Aleksandrem Walkerem i Matiasem Gontagiem, na mocy której osadnicy mieli płacić roczny czynsz starostwu. I tak np. osiedleni w Rudaku

¹⁹ K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórza*, s. 56.

²⁰ K. Ciesielska, *Podgórz w latach 1555–1793*, w: *450 lat toruńskiego Podgórza*, s. 58.

²¹ K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórza*, s. 54–59.

²² K. Ciesielska, *Kościół w Nieszawie-Dybowie*, w: *Dzieje i skarby kościołów Torunia Podgórza. Materiały z konferencji Toruńskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki przy współpracy Domu Muz w Toruniu (18 listopada 2006 r)*, Toruń 2007, s. 94; P. Machała, *Kościół parafialny pw. NMP Wniebowziętej i św. Jacka oraz św. Anny. Przyczynek do topografii sakralnej Podgórza*, „Rocznik Toruński” 2004, R. 31, s. 70.

²³ K. Ciesielska, *Kościół w Nieszawie-Dybowie*, s. 15, 19.

²⁴ K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1958, t. 4, z. 2, s. 243–245.

i Kosorzynie na 16 włókach (ponad 287 ha) płacili rocznie 484,15 zł czynszu. W sumie wszyscy osadnicy Rudaka oraz obydwu Nieszawek dawali starostwu ok. 70% dochodów rocznie.

Olędrzy byli ludźmi wolnymi; kierowali się własnym prawem, m.in. posiadali własny samorząd. Nie musieli odrabiać pańszczyzny, mieli prawo do warzenia piwa na własne potrzeby, do dobrowolnego wyboru młyna, w którym mieli swoje zboże, a także do swobodnego handlu swoimi produktami, w tym także do swobodnego spławiania zboża do Gdańska. Olędrzy z Rudaka mieli również zagwarantowane prawo do łowienia ryb w Wiśle oraz polowania na ptactwo i dziką zwierzynę na dzierzawionych gruntach²⁵. Byli mennonitami, ale zaliczano ich do ewangelików²⁶. Wybudowali swoją świątynię (Mała Nieszawka), w której spotykali się na wspólnej modlitwie²⁷. Tak więc można stwierdzić, że Rudak stał się wsią olęderską.

Okres pomyślnego rozwoju gospodarczego starostwa dybowskiego przerwany został przez wojnę polsko-szwedzką (1655–1660). W Rudaku i Kosorzynie z ośmiu rodzin olęderskich zostały tylko cztery. Po 1660 r. nastąpiła powolna odbudowa gospodarki starostwa, w tym także wsi Rudak. Wszystkie dochody starostwa w tym czasie wynosiły 3 tys. złotych polskich, z czego 2/3 wnosili przede wszystkim Olędrzy z Rudaka i obydwu Nieszawek²⁸. W okresie wojny siedmioletniej (1756–1763) obszar wsi Rudak, jak wynika z zachowanych dokumentów, „obejmował teren od mostu na Wiśle, po którym idzie się do Torunia, a następnie od Stawek do Zamku i aż do Piaskowej Góry pod Czerniewicami”²⁹.

Od 1793 r. starostwo dybowskie, a tym samym Rudak (mieszkało 18 gospodarzy) i okoliczne miejscowości, zostało włączone do Prus Zachodnich, rejencji kwidzińskiej. Później nastąpiły burzliwe lata Księstwa Warszawskiego

²⁵ K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie*, s. 14; *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1659–1665, cz. 2: województwa sieradzkie, łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławskie i ziemia dobrzyńska*, red. Z. Górski, J. Pakulski, A. Tomczak, Toruń 1996, s. 30; K. Ciesielska, *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, s. 243–248.

²⁶ Wyznanie to powstało w 1539 r. w Holandii, a nazwę nadano mu od założyciela Menno Simmonsa. W wyniku prześladowań część wspólnoty mennonickiej opuściła Holandię w 1555 r. i osiedlała się w całej Europie, m.in. na początku XVII w. na Rudaku. Podstawą ich wiary była Biblia. Zbawienie, zgodnie z ich nauką, można uzyskać tylko przez dobre uczynki lub obrzędy religijne. Główne ich zasady wiary sprowadzały się do następujących praktyk: 1) przyjęcie chrztu (14 lat), 2) możliwość wykluczenia grzesznika przez gminę, 3) wierni sami wybierają swojego duchownego (pastora), 4) wszystkich wyznawców obowiązuje zakaz noszenia broni oraz sprawowania wysokich urzędów.

²⁷ *Diecezja Toruńska 2014. Struktura i duchowieństwo*, Toruń 2015, s. 347–348. Mennonicki drewniany zbór (1890 r.) w Małej Nieszawce przejął Kościół rzymskokatolicki. Obecnie jest to kościół parafii rzymskokatolickiej pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa.

²⁸ K. Mikulski, *Komturstwo nieszawskie*, s. 15.

²⁹ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung*, s. 14.

(1807–1813), rosyjskiej okupacji oraz wojen napoleońskich, kiedy to przez te tereny przetaczały się wojska polskie, pruskie, francuskie, austriackie i rosyjskie, pozostawiając po sobie zniszczenia i nieodwracalne szkody³⁰. Przykładowo w szkole na Rudaku w 1805 r. stacjonowały wojska pruskie, co było powodem zawieszenia zajęć lekcyjnych, a tym samym zaległości w nauczaniu dzieci. Dlatego rząd pruski w 1806 r. zdecydował o zwolnieniu w przyszłości szkoły z obowiązku kwaterunku. W następnym roku (1807) Rudak i okoliczne miejscowości zostały włączone do Księstwa Warszawskiego. Był to trudny czas dla mieszkańców tych terenów; byli nękani ciągłymi przemarszami wojsk i rekwizycją paszy dla koni. Z kolei w 1813 r. przeżyli oblężenie Torunia przez Prusaków i Rosjan. Jak zanotował w swoich późniejszych wspomnieniach Reinhold Heuer, Francuzi zachowywali się dość przyzwoicie, czego nie można powiedzieć o Rosjanach, którzy byli brutalni i bezwzględni³¹.

Na mocy traktatu wersalskiego (3 maja 1815 r.) Toruń i okoliczne miejscowości dostały się pod panowanie Prus, natomiast od 1818 r. włączono te tereny do nowo utworzonego powiatu toruńskiego³². Sytuacja materialna mieszkańców była wyjątkowo trudna. Według danych z 1815 r. na Rudaku owocował tylko co trzeci kłos, co spowodowało wyjątkowe zubożenie chłopów. Sytuacja jednak poprawiła się wraz z budową pierwszej cegielni (1862), do czego wykorzystano występujące tu pokłady iłów. Już od XVII w. produkowano tu tzw. cegłę strycharską, czyli formowaną ręcznie w drewnianych formach, a następnie suszono przez kilka tygodni, aby później wypalać ją w tzw. mielerzach, czyli prymitywnych piecach ziemnych. Pierwsza cegielnia zajmowała obszar 44 ha, łącznie ze złożem iłów. W 1865 r. przystąpiono do budowy linii kolejowej Toruń–Aleksandrów, która przecinała Rudak. Dla mieszkańców inwestycja ta spowodowała zmniejszenie się dochodów uzyskiwanych dotąd z przemytu³³.

W 1885 r. obszar wsi Rudak obejmował łącznie 812 ha, w tym aż 142 ha lasu, na którym mieszkało 785 osób. Uruchomienie tutaj wcześniej pierwszej cegielni nie rozwiązało do końca trudnej sytuacji materialnej mieszkańców, musieli więc dalej trudnić się przemysłem. Zmiana nastąpiła dopiero wraz z budową dworca głównego (1870–1873) i zakończeniem prac przy budowie fortu kolejowego (1866) przy ul. Rudackiej, nazywanego obecnie Fortem XVI (jedyne sześcioboczny fort w Toruniu)³⁴. Te inwestycje budowlane pozwoliły wielu mieszkańcom Rudaka

³⁰ K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórze*, s. 62. Spalone zostały wtedy Majdany oraz Dybów.

³¹ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung*, s. 15.

³² K. Wajda, *Pod ponownym pruskim panowaniem*, w: *Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa, Poznań, Toruń 1983, s. 372.

³³ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung*, s. 16.

³⁴ A. Szot, *Toruń. Przewodnik, informator*, Toruń 2007, s. 30; *Twierdza Toruń. Stan w latach*

i sąsiednich wiosek uzyskać stałe zatrudnienie i często dobrze wynagradzaną pracę. Trzeba zaznaczyć, że rozbudowa twierdzy Toruń przyczyniła się także do rozwoju przemysłu materiałów budowlanych. Stąd pod koniec XIX w. powstały na Rudaku dwie kolejne cegielnie zatrudniające ok. 60 osób, co było związane z rozpoczęciem budowy olbrzymich fortyfikacji i twierdzy Toruń³⁵. Właścicielem jednej cegielni był Friedrich Wiebusch, a drugiej – Klinkiernia i Cegielnia m. Torunia: firma Dandelski, gdzie produkowano cegłę i różne inne materiały ceramiczne.

Przy obecnej ul. Podgórskiej wybudowano (1884) Fort XV im. Jana Henryka Dąbrowskiego, który miał służyć do obrony mostu kolejowego i stacji kolejowej Toruń-Podgórz; był głównym fortem artyleryjskim twierdzy Toruń³⁶. W następnym roku (1885) wybudowano Fort XIII przy obecnej ul. Kniaziewiczza³⁷, a w 1892 r. przy ul. Łódzkiej Fort artyleryjski im. Józefa Bema; miał on służyć do obrony Torunia od strony południowo-wschodniej. By go wzmocnić, dobudowano także fosę wodną o szerokości 35 m i głębokości 4 m, którą opasano drutem kolczastym³⁸.

Oprócz fortów wybudowano także na Rudaku i Stawkach sieć dróg i ujęć wodnych. Tereny te zaczęli zamieszkiwać nowi przybysze, głównie uciekinierzy z zaboru rosyjskiego chroniący się przed służbą wojskową w carskim wojsku oraz przed represjami popowstaniowymi i wywózkami na Sybir³⁹. I chociaż Podgórz i okoliczne miejscowości, w tym Rudak, dość dynamicznie rozwijały się, to jednak Rada Miasta Podgórza w 1876 r. zrezygnowała z praw miejskich (liczyła na obniżenie podatków) i stała się tylko osadą. Ponownie prawa miejskie Podgórz uzyskał w 1925 r., a od 1938 r. stał się dzielnicą Torunia wraz z kilkoma okolicznymi miejscowościami, m.in. górną częścią Rudaka⁴⁰.

dwudziestych XX wieku. Dokumenty, oprac. M. Giętkowski, Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 1998, s. 105. Fort przeznaczony był do obrony linii kolejowej Toruń-Warszawa, a później żelaznego mostu kolejowego. Składał się: z 5 pomieszczeń mieszkalnych, 6 magazynów, 1 kuchni, 1 punktu obserwacyjnego; mógł pomieścić ok. 100 osób. Obecnie najbardziej zniszczony i zaniedbany obiekt tego typu w Toruniu.

³⁵ K. Wajda, *Pod ponownym pruskim*, s. 373.

³⁶ *Twierdza Toruń*, s. 103–104. Warownia składała się z 31 pomieszczeń mieszkalnych, 10 magazynów, 2 kuchni, 1 piekarni i 12 stanowisk obserwacyjnych. W warowni można było pomieścić 1 batalion piechoty i 1 baterię artylerii.

³⁷ Tamże, s. 99–100. Warownia składała się z 1 pomieszczenia mieszkalnego, magazynów, 2 kuchni i 15 stanowisk do dział.

³⁸ Tamże, s. 102. Warownia mieściła 9 pomieszczeń, kuchnię, 4 magazyny i 2 otwarte stanowiska dla dział.

³⁹ K. Ciesielska, *Z dziejów dawnego Podgórza*, s. 65–66.

⁴⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 grudnia 1924 r. o zaliczeniu Podgórza do rzędu miast, Dz.U. z 1924 r., nr 117, poz. 1060; Ustawa z 11 marca 1937 r. o zniesieniu miasta Podgórza i włączeniu go do Torunia, Dz.U. z 16 IV 1937 r., nr 29, poz. 217; Rozporządzenie Rady Ministrów z 10 marca 1938 r. o zmianie granic miasta Torunia, Dz.U. RP z 28 III 1938,

Tereny Rudaka i sąsiednich miejscowości zamieszkiwali protestanci, głównie wyznawcy Kościoła ewangelicko-unijnego. Wyznanie to – będące unią kalwinistów i luteranów – powstało z inicjatywy króla pruskiego Fryderyka Wilhelma III w 1817 r. Jego największy rozwój przypada na początek XX w., mimo że w okresie międzywojennym nie otrzymywał dotacji państwowych, bo miał nieuregulowany status prawny⁴¹. Kościoły tego wyznania skupione wokół Torunia tworzyły superindenturę toruńską⁴², podległą od 1816 r. pod konsystorz w Gdańsku, w latach 1832–1886 pod konsystorz w Królewcu, a do 1920 r. ponownie pod konsystorz w Gdańsku. Po przyłączeniu Torunia do Polski w 1920 r. superintendentura toruńska podlegała konsystorzowi w Poznaniu⁴³.

Wyznawcy Kościoła ewangelicko-unijnego (620 osób) stanowili w 1885 r. większość mieszkańców Rudaka. Mieszkało tu także kilku mennonitów pochodzących z wcześniejszego osadnictwa oraz katolicy, którzy należeli do parafii pw. św. Piotra i Pawła na Podgórzu w dekanacie gniewkowskim. Na mocy papieskiej bulli *De salute animarum* (16 lipca 1821 r.) parafia Podgórz wraz z Rudakiem została włączona do archidiecezji gnieźnieńskiej⁴⁴.

W 1938 r. parafię unijno-ewangelicką Rudak-Stawki zamieszkiwało 250 wyznawców. W sumie w okresie międzywojennym na terenie parafii Podgórz, Otłoczyn i Rudak-Stawki mieszkało 930 wyznawców ewangelicko-unijnych⁴⁵. Najmniejszą parafią był Otłoczyn (dziś parafia Najświętszego Serca Pana Jezusa); liczyła tylko 80 wyznawców⁴⁶.

nr 19, poz. 50; oba ostatnie postanowienia weszły w życie z dniem 1 kwietnia 1938 r. Ponadto na posiedzeniu Rady Miejskiej Torunia 23 marca 1938 r. uchwalono dla osiedli na lewym brzegu Wisły, tj. Podgórze, Stawek, Rudaka i części obszaru dawnej gminy Nieszawa, nową nazwę: „Toruń-Podgórz” w odróżnieniu od właściwego Torunia; M. Połaszewska, *Włączenie Podgórze do Torunia w latach Drugiej Rzeczypospolitej*, „Rocznik Toruński” 2007, t. 34, s. 107.

⁴¹ J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 299. Ewangelicki Kościół Unijny w Polsce w okresie międzywojennym liczył ok. 300 tys. wiernych. Siedzibą główną był Poznań, a zwierzchnikiem, czyli superintendentem generalnym, był pastor dr Paul Blau.

⁴² S. Grelewski, *Wyznania protestanckie i sekty religijne w Polsce współczesnej*, Lublin 1937, s. 333. Do superindentury toruńskiej w 1938 r. należało 9407 wiernych.

⁴³ E. Alabrudzińska, *Stosunki religijne w Toruniu (1815–1914)*, w: *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. 3, cz. 1, Toruń 2003, s. 393. W skład superindentury toruńskiej w 1938 r. wchodziły parafie: Wielka Zławieś (900), Chełmża (737), Grabowiec (790), Grębocin z Lubiczem (604), Górsk (1200), Lulkowo (160), Gostkowo (190), Ostromecko (714), Otłoczyn (80), Podgórz (600), Rzęczkowo (724), Rudak-Stawki (250), Zelgno (308), Toruń Stare Miasto (1050), Toruń Nowe Miasto (350), Toruń św. Jerzego – zbory: zachodni i wschodni (750).

⁴⁴ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 8, Lublin 2001, s. 392–394.

⁴⁵ S. Grelewski, *Wyznania protestanckie*, s. 333.

⁴⁶ *Diecezja Toruńska 2014*, s. 348–349.

Kościół pw. Opatrzności Bożej i plebania na Rudaku

Wyznawcy Kościoła ewangelicko-unijnego zamieszkujący Rudak, Stawki i Majdan należeli do zboru Świętej Trójcy znajdującego się na Rynku Nowomiejskim w Toruniu⁴⁷. W latach 1902-1909 został dla nich wybudowany zbór w stylu neogotyckim na Rudaku-Stawkach. Z inicjatywą budowy wystąpił w 1902 r. urzędujący kaznodzieja ewangelicki Krüger. Dwa lata później (1904) gmina protestancka uzyskała pozwolenie na budowę świątyni i została utworzona parafia Rudak-Stawki, a jej proboszczem został Friedrich Edmund Paul Hammer, który pełnił tę funkcję do 1908 r. Kamień węgielny

pod budowę położono w 1907 r. Podczas tej uroczystości zastanawiano się nad wezwaniem świątyni; jednym z nich był tytuł: „Kościół Wytrwałości”. Niestety, nie zachowały się żadne dokumenty zawierające ostateczną decyzję. Główne prace przy budowie podjęto w latach 1907-1909. Świątynia miała 13,08 m szerokości, 21,42 m długości oraz 16,80 m wysokości; wieża wraz z czterometrowym krzyżem wynosiła 35,40 m⁴⁸.

⁴⁷ W Toruniu w XIX w. istniały trzy parafie ewangelicko-unijne. Funkcjonowały one przy kościołach; kościół Świętego Krzyża (obecnie oo. Jezuitów) obejmował Stare Miasto oraz Podgórz (do 1893 r.) i szereg miejscowości na lewym brzegu Wisły, m.in. Nieszawkę. W 1818 r. liczył 2825 wiernych, a w 1907 r. – 8055; kościół Świętej Trójcy (obecnie zbór na Rynku Nowomiejskim) obejmował Nowe Miasto oraz szereg miejscowości podmiejskich, m.in. Stawki i Rudak. W 1818 r. liczył 2275 wiernych, w 1880 r. – 5250, a w 1907 r. – 3346; kościół św. Jerzego (obecnie MB Zwycięskiej), tzw. podmiejski, obejmował miejscowości Mokre i Bielany. Był najlepiej się rozwijającym, bo w 1818 r. liczył 458 wiernych, a w 1897 r., tuż przed wyłączeniem z parafii sporych terenów przedmieść Torunia – aż 8993 osoby.

⁴⁸ *70 lat pod opieką Opatrzności Bożej 1946-2016*, red. A. Głos, A. Marcinkiewicz, Toruń 2016, s. 11-12.

Głównym architektem kościoła, plebanii oraz zabudowań gospodarczych był E. Goldbach, a dekoracje wnętrza świątyni były dziełem Hansa Stoppa z Hanoweru. Cegłę na budowę świątyni dostarczył miejscowy właściciel cegielni Friedrich Wiebusch i Luis Grams ze Złotorii. Zbór był wyposażony w dwa dzwony wykonane w 1908 r. w odlewni Ohlsfana w Lubece oraz organy kupione w firmie Quedlinburga. Większą część kosztów budowy poniosło państwo, natomiast zakup działki i wyposażenie świątyni należało już do wyznawców Kościoła ewangelicko-unijnego. Do dzisiaj z czasu budowy zboru zachowały się drzwi wewnętrzne, neogotycki konfesjonał, ławki dla wiernych i organy z neorenesansową oprawą zewnętrzną⁴⁹. Świątynię poświęcił 30 września 1909 r. ówczesny proboszcz Friedrich E. August Hölscher, który pracował tutaj do 1912 r. Po nim funkcję proboszcza przez piętnaście lat pełnił Kurt Leopold Schönjan. W 1927 r. zlikwidowano stanowisko proboszcza i odtąd parafia nie miała już stałego duszpasterza. Opiekę nad wiernymi sprawowali duchowni, m.in. w latach 1932–1945 Otto Alfred Maks Herman z Podgórze.

Na terenie parafii Rudak-Stawki istniał cmentarz ewangelicki (położony dziś na skraju lasu przy ul. Rudackiej); miał kształt trapezu o powierzchni 0,22 ha, gdzie początkowo byli chowani mennonici, a później ewangelicy. Prawdopodobnie był także miejscem pochówku ofiar wypadków w miejscowych cegielniach i rzeczywistych lub symbolicznych grobów żołnierzy walczących w I wojnie światowej. Zamknięcie cmentarza nastąpiło w 1945 r. Do dziś zachował się nagrobek (stella) upamiętniający Friedricha Winklera (1814–1872). Ciekawym pod względem architektonicznym jest duży wykonany z kamienia grobowiec rodziny Wiebusch. W latach 2013–2014 nastąpiła renowacja cmentarza⁵⁰.

Na przełomie XIX i XX w. Rudak podzielono na Rudak wieś i Rudak cegielnię. W okresie międzywojennym, według spisu z 1921 r., w Rudaku cegielni było 35 budynków, w których mieszkało 15 mężczyzn i 20 kobiet, głównie narodowości polskiej – 25 osób i 10 osób narodowości niemieckiej. Wyznawców Kościoła ewangelicko-unijnego było 18, a rzymskokatolickiego – 17. Z kolei w Rudaku wsi mieszkały 822 osoby w 121 budynkach mieszkalnych. Reasumując, w całym Rudaku (wsi i cegielni) było 857 mieszkańców (455 kobiet i 402 mężczyzn), z czego 561 narodowości polskiej, i 156 budynków. Większość mieszkańców była katolikami – 536 osób, ewangelików było 304⁵¹.

⁴⁹ Tamże, s. 11.

⁵⁰ <http://www.torunskiecmentarze.pl/333/cmentarz-ewangelicki-ul-rudacka-27> [dostęp: 22.04.2017]; 70 lat pod opieką, s. 11.

⁵¹ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych*, t. 11, Województwo pomorskie, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1926, s. 58.

Rudak był włączany do Torunia etapami. W 1936 r. została włączona do Podgórza część górna Rudaka wraz z kościołem, a część dolną włączono dopiero w 1951 r.⁵² W okresie międzywojennym Rudak był ośrodkiem rozwoju życia kulturalnego. Istniała tu siedmioklasowa szkoła podstawowa, która mieściła się w jednopiętrowym budynku. Jedynym jej mankamentem był brak sali gimnastycznej i boiska sportowego. Jeszcze w 1920 r. uczęszczali do niej dzieci osadników niemieckich oraz potomków Olędrow. Dopiero od 1 września 1922 r. zaczęły uczęszczać tam także dzieci polskie z Rudaka, Stawek i innych pobliskich wiosek. Oprócz szkoły na Rudaku prężnie działała straż ogniowa i gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, które prenumerowało dwa numery „Sokoła Pomorskiego”, organu dzielniczy pomorskiej Towarzystwa. W 1936 r. członkowie „Sokoła” z Rudaka brali udział w kursie gimnastycznym (24 luty – 1 marca) zorganizowanym w Toruniu (30 osób z Rudaka i Podgórza).

Na przełomie XIX i XX w. na terenie Rudaka urodziły się znane z dobrej i złej strony osoby. Jedną z nich był zasłużony dla Kościoła ewangelicko-unijnego pastor Reinhold Heuer (1868–1946), syn stolarza, który studiował germanistykę i historię sztuki w Królewcu, Heidelbergu i Berlinie. Był budowniczym kościoła pw. św. Jerzego na osiedlu Mokre (dziś kościół pw. Matki Bożej Zwycięskiej). Jest autorem 17 pozycji książkowych⁵³. Natomiast zupełnie inną osobą był oficer marynarki wojennej w II wojnie światowej Werner Henke (1909–1944), który we wrześniu 1939 r. służył na pancerniku Schleswig-Holstein ostrzeliwującym Westerplatte⁵⁴.

W czasie II wojny światowej na Rudaku i w okolicznych miejscowościach Niemcy utworzyli już jesienią 1939 r. obóz dla jeńców wojennych – Stalag XX A, zlokalizowany w zbudowanych fortach twierdzy Toruń. W Forcie XIV znajdował się szpital dla jeńców krajów zachodnich. Z kolei w fortach na Glinkach (XI, XII, XIII, XV i XVII) na przełomie 1939/1940 utworzono Stalag A/C, przez który przeszło ok. 43 tys. jeńców wojennych, głównie Francuzów, Belgów, Włochów, Jugosłowian, jeńców Brytyjskiej Wspólnoty Narodów, ale także Polaków. W 1941 r. uruchomiono na Glinkach specjalny obóz dla jeńców sowieckich nazywany pogardliwie przez Niemców Sowietheide („puszcza sowiecka”). Do 1944 r. trafiło do niego ok. 21 tys. jeńców, z których 12 tys. poniosło śmierć na skutek głodu,

⁵² R. Sudziński, *W Polsce Ludowej, w: Toruń dawniej i dzisiaj*, s. 565.

⁵³ R. Heuer, *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung*, s. 137. Pastor Reinhold Heuer stał na czele Verband Deutscher Katholiken w Toruniu. Z jego inicjatywy w listopadzie 1929 r. zorganizowano w Toruniu ewangelicki tydzień misyjny „Kirchen Woche”, w którym uczestniczyło ok. 80 pastorów z Pomorza, ale i z Niemiec, Wolnego Miasta Gdańska oraz Austrii. Zasluga pastora Heuera była prężna działalność towarzystw religijnych, jak: Stowarzyszenie Niebieskiego Krzyża zajmujące się walką z alkoholizmem i Toruńskie Towarzystwo Biblijne. Pastor Heuer zajmował antypolskie stanowisko; nigdy nie obchodził Święta Niepodległości Polski.

⁵⁴ https://pl.wikipedia.org/wiki/Werner_Henke.

fatalnych warunków bytowych, chorób i pracy ponad siły. W sumie przez obozy obejmujące teren Stawek, Rudaka, Podgórze i Glinek przeszło wraz z jeńcami sowieckimi ok. 60 tys. osób⁵⁵.

Należy dodać, że w czasie II wojny światowej na Rudaku mieszkali volksdeutsche, z których kilku należało do zbrodniczej organizacji, jaką była Selbstschutz. Życie religijne Kościoła ewangelicko-unijnego parafii Rudak-Stawki nie było ograniczane. Regularnie w święta i każdą niedzielę były odprowadzane nabożeństwa o godz. 10.00 lub 15.00. Do maja 1941 r. odprawiano tu także nabożeństwa dla żołnierzy wyznania ewangelickiego. Zbór funkcjonował aż do zakończenia II wojny światowej, co jednak nie znaczy, że Niemcy nie stosowali szykan także wobec toruńskich pastorów. Przykładowo we wrześniu 1940 r. gestapo zakazało pastorom wszelkiej działalności religijnej wśród niemieckiej młodzieży; nachodzili ich w domach oraz kontrolowali kazania⁵⁶.

W połowie stycznia 1945 r. w czasie ofensywy wojsk polskich i sowieckich toczyły się ciężkie walki o lewobrzeżną część Torunia: głównie Rudak, Stawki, Czerniewice i Podgórze. Niemcy, wycofując się z Rudaka i Stawek, wysadzili w powietrze w 1945 roku znajdującą się przy ul. Podgórskiej Rozgłośnię Pomorską⁵⁷.

Po zakończeniu II wojny światowej w 1945 r. Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego oraz NKWD, a zwłaszcza specjalna jednostka sowieckiego kontrwywiadu wojskowego, czyli tzw. Smiersz, przekształciły dawny obóz jeniecki w Forcie XV na obóz dla żołnierzy Polskiego Państwa Podziemnego. Żołnierzy Armii Krajowej przetrzymywano także w forcie kolejowym na terenie Rudaka (1945–24 września 1946 r.). Więźniów z tych obozów oraz z innych toruńskich więzień wywożono do Ciechanowa, Działdowa, Poznania i Grudziądza, a następnie do Związku Radzieckiego. Z Torunia w ten sposób deportowano 765 osób.

Jak już wspomniano, po 1945 r. na Rudaku przestała funkcjonować parafia ewangelicko-unijna, a jej mienie przejął okręgowy Urząd Likwidacyjny⁵⁸. Na podstawie decyzji Wojewody Pomorskiego (1 sierpnia 1945 r.) zbór wraz z pastoremką został przekazany parafii rzymskokatolickiej pw. św. św. Piotra i Pawła na Podgórzu. Poświęcenia kościoła dokonał 25 sierpnia 1945 r. ks. prałat Józef Batkowski. Świątynia stała się kościołem parafii pw. Opatrzności Bożej, którą erygowano 20 lutego 1946 r. na mocy dekretu kard. Augusta Hlonda, gdyż tereny te administracyjnie należały do metropolii gnieźnieńskiej. Z dniem 22 lutego 1946 r. administratorem parafii został ks. Bernard Polzin (do 22 lipca 1946 r.),

⁵⁵ J. Sziling, *W okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Toruń dawny*, s. 491–503.

⁵⁶ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki w Toruniu w latach 1793–1920*, w: *Ewangelicy w Toruniu*, red. J. Kłaczek, Toruń 2011, s. 151–156.

⁵⁷ R. Sudziński, *W Polsce Ludowej (1945–1975)*, w: *Toruń dawniej i dzisiaj*, s. 605. Rozgłośnia uruchomiona została 15 I 1935 r.

⁵⁸ E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelicki w Toruniu*, s. 144.

a substytutem ks. Józef Malinowski z archidiecezji wileńskiej, który po odejściu ks. Polzina został proboszczem parafii (1946–1958)⁵⁹.

Początkowo miejscem wiecznego spoczynku dla wiernych nowej parafii był cmentarz na Podgórzu, ale zdecydowano 13 listopada 1947 r. o utworzeniu przy ul. Włocławskiej cmentarza parafialnego o powierzchni 1,94 ha. Jego poświęcenia dokonał 14 grudnia 1947 r. miejscowy proboszcz ks. Józef Malinowski. Obecnie cmentarz ten służy również sąsiednim parafiom (liczy 1500 grobów) – Czerniewic i Stawek.

Po oddzieleniu arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od poznańskiego i połączeniu decyzją Stolicy Apostolskiej Gniezna *pro hac vice* unią personalną z archidiecezją warszawską parafia na Rudaku znalazła się w dekanacie gniewkowskim archidiecezji gnieźnieńskiej. Taki stan rzeczy trwał do 1984 r. Wtedy to – razem z parafiami pw. św. św. Piotra i Pawła na Podgórzu, pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny na Stawkach i pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Otłoczynie – została włączona do dekanatu Toruń-Podgórż. W tym miejscu należy zaznaczyć, że dwie ostatnie parafie zostały erygowane z terenów należących do parafii pw. Opatrzności Bożej. Tak oto parafia w Otłoczynie, która początkowo była filią parafii Opatrzności Bożej na Rudaku, została erygowana 1 maja 1971 r. jako samodzielna parafia i liczy 398 wiernych. Z części parafii Opatrzności Bożej na Rudaku i otłoczyńskiej Brzozy 8 grudnia 1984 r. utworzona została nowa parafia w Toruniu-Czerniewice pw. Matki Bożej Łaskawej, do której należy obecnie 31 ulic; parafia liczy 1300 wiernych. Nieco wcześniej, 25 listopada 1982 r., kard. Józef Glemp erygował na Stawkach parafię Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, która liczy 3400 parafian i do której należy 57 ulic; nowo wybudowany kościół parafialny poświęcono 31 października 1993 r.⁶⁰

Parafia pw. Opatrzności Bożej na Rudaku obecnie liczy ok. 4 tys. wiernych (36 ulic)⁶¹. Z parafii pochodzi czterech księży, w tym dwóch zakonników oraz dwie siostry zakonne⁶².

⁵⁹ R. Kozłowski, *Poewangelickie obiekty sakralne w Toruniu w latach 1945–1948*, „Rocznik Toruński” 2003, t. 30, s. 19–24. Kolejnymi jej proboszczami byli: ks. Zbigniew Polanowski (1 lipca 1958 r.–1 września 1964 r.), ks. Jan Sikorski (1 września 1964 r.–1 lipca 1987 r.), ks. kan. Józef Kłapiszewski (1 lipca 1987 r.–12 lipca 2015 r.). Obecnie funkcję proboszcza pełni ks. Jacek Koczorski (od 1 sierpnia 2015 r.).

⁶⁰ *Diecezja Toruńska*, s. 348–349, 349–350, 354–355.

⁶¹ Tamże, s. 353. Do parafii należą ulice: Agatowa, Ametystowa, Artyleryjska, Basieńki, Brylantowa, Bursztynowa, Diamentowa, Dwernickiego, Gliniecka, Grzybowa, Jacka Soplicy, Kmicica, Kościelna, Lipnowska, Okólna, Olęderska, Oleńki, Osadnicza, Otłoczyńska, Pana Tadeusza, Pana Wołodźjowskiego, Perłowa, Podbipięty, Podgórska, Rubinowa, Rudacka, Rypińska, Skrzetuskiego, Stara Droga, Strzałowa, Szmaragdowa, Telimeny, Topazowa, Turkusowa, Włocławska, Zimowa.

⁶² *70 lat pod opieką Opatrzności Bożej 1946–2016*, s. 27. Księża i siostry pochodzący z parafii

Na skutek reorganizacji struktur administracyjnych Kościoła dokonanej przez papieża Jana Pawła II bullą *Totus Tuus Poloniae Populus* (25 marca 1992 r.) zostały utworzone nowe metropolie. Do istnienia powołano też 13 diecezji, w tym diecezję toruńską wchodzącą w skład metropolii gdańskiej. Do diecezji toruńskiej przyłączono także dekanat Toruń-Podgórz (8 parafii), a do którego należała parafia na Rudaku. Obecnie parafia pw. Opatrzności Bożej Toruń-Rudak należy do dekanatu Toruń IV.⁶³

Przez cały okres siedemdziesięcioletniego istnienia parafia Opatrzności Bożej prowadzi aktywną działalność duszpasterską, m.in. organizuje liczne pielgrzymki – np. do Częstochowy, Gniezna na 1000-lecie Chrztu Polski, Gietrzwałdu, Krakowa i Łagiewnik, Świętej Lipki, Wadowic, Niepokalanowa i innych miejsc kultu. Nie można też nie wspomnieć o długoletniej działalności chóru parafialnego im. św. Grzegorza, Stowarzyszenia Żywego Różańca, Służby Liturgicznej Ołtarza oraz Akcji Katolickiej i poradnictwie rodzinnym. Nadzieję dla ożywienia religijnego parafii niesie obecnie nowy ruch ALPHA⁶⁴.

Po roku 1945 istniejące przed wojną dwie cegielnie upaństwowiono i odtąd tworzyły one Miejskie Zakłady Ceramiczne. Bardzo szybko się rozwijały, gdyż były w zasadzie głównymi producentami materiałów budowlanych w rejonie toruńskim. W latach dziewięćdziesiątych XX w., tak jak wiele innych zakładów w Polsce, znalazły się w rękach kapitału zagranicznego. Obecnie mieści się tu fabryka koncernu austriackiego pod nazwą „Wienerberger Cegielnia Lębork – Zakład Produkcyjny w Toruniu” – światowy lider w produkcji ceramiki budowlanej⁶⁵. W Rudaku działa również firma Combinath produkująca opakowania⁶⁶.

Podobnie jak przed wojną znajduje się tu również szkoła, która swoją działalność wznowiła zaraz po zakończeniu wojny w starym budynku, zmodernizowanym w drugiej połowie XX wieku. W 1966 r. wybudowano w czynie społecznym obecną szkołę przy współudziale Wyższej Szkoły Wojsk Rakietowych i Artylerii, Toruńskiej Ceramiki Budowlanej oraz wydajnej pomocy mieszkańców i samych uczniów.

Rudak: ks. Bogdan Lesiński (wys. 1965) i ks. Andrzej Lesiński (wys. 1972), o. Bonifacy Bartosz Suhak z zakonu Braci Mniejszych Franciszkanów (wys. 2013 r.) – przebywa na misji w Niemczech (od 2014 r.), Bonifacy Tomasz Jankowiak ze Zgromadzenia Braci Pocięzycieli z Getsemani – we Włocławku, oraz siostry: Małgorzata Fides Romejko ze Zgromadzenia Sióstr Elżbietanek (do zgromadzenia wstąpiła w 1949 r.) i Małgorzata Rekowski należąca do Zakonu Wincentego a Paulo (śluby zakonne – 1990), od 2015 r. pracuje w Kazachstanie.

⁶³ Pierwszym dziekanem był ks. kan. Zbigniew Andrzejewski, po jego śmierci – ks. kan. Leon Ulatowski, następnie ks. kan. Józef Kłapiszewski, a dzisiaj – ks. kan. Zygmunt Kwiatkowski, proboszcz Małej Nieszawki. Obecnie do IV dekanatu toruńskiego należy 9 parafii.

⁶⁴ 70 lat pod opieką Opatrzności Bożej 1946–2016, s. 32–43.

⁶⁵ Zakłady wybudowały dla swoich pracowników dwa bloki mieszkalne przy ulicy Idzikowskiego i Hallera. Dysponowały też dwoma ośrodkami kempingowymi nad jeziorem Kamionki oraz Zbiczno koło Brodnicy.

⁶⁶ <http://www.combinath.pl/>.

Do dzisiaj na Rudaku istnieje zespół koszar zarządzanych przez Agencję Mienia Wojskowego. Niegdyś wydatnie służyły one artylerzystom, m.in. po 1945 r. stacjonowała tu 6. Warszawska Brygada Artylerii Armat, przemianowana potem na 6. Toruńską Brygadę Artylerii. Dla żołnierzy, oprócz budynków mieszkalnych, znajdowało się tu m.in. dawne kasyno z wieżyczką zegarową, wielka ujeżdżalnia zamieniona na salę sportową i budynki kuchni.

Obecnie Rudak charakteryzuje się przeważnie jednorodzinną zabudową i niewielkimi budynkami wielorodzinnymi z lat dziewięćdziesiątych XX w. Duży obszar (ok. 100 ha) zajmują ogródki działkowe. Można powiedzieć, że Rudak stanowi obecnie „płuca” Torunia, a życie mieszkańców toczy się jakby powolnym rytmem, dając mieszkańcom okazję, poprzez piękno przyrody, do kontemplacji natury. Znajdują się też tutaj pomniki przyrody, m.in. dąb szypułkowy sprzed 500 lat o obwodzie 591 cm i wysokości 20 m (obok cmentarza ewangelickiego) oraz skupisko 5 dębów przy ul. Rudackiej 45/60 o obwodzie 253–379 cm i wysokości 21–23 metrów. Na uwagę zasługuje też głąz narzutowy (pomiędzy wyrobiskiem po dawnej kopalni ilów plejstocénskich a fortem XV) o obwodzie 12,7 m i wysokości 2,1 m zarejestrowany w 1980 r. jako pomnik przyrody nieożywionej; jest największym tego typu gładem na ziemi chełmińskiej. Nie można też nie wspomnieć o jeziorze Nagus o powierzchni 7,7 ha i głębokości 10 m; to bezodpływowy zbiornik powstały w latach sześćdziesiątych XX w. z wyrobiska (tzw. glinianki) przy ul. Lipnowskiej. Życie kulturalne najmłodszych mieszkańców Rudaka skupione jest wokół Domu Muz (ul. Okólna 169); organizowane są tu m.in. warsztaty plastyczne oraz tańce latynoskie i zajęcia teatralne. Tym, co zawsze łączyło i dalej łączy mieszkańców Rudaka i okolicy, jest kościół pw. Opatrzności Bożej ze swoją ponadstuletnią historią⁶⁷.

Słowa kluczowe: *osadnicy olęderscy, Kościół ewangelicko-unijny, parafia pw. Opatrzności Bożej*

⁶⁷ Dowodem, iż kościół na Rudaku jest takim łącznikiem, było poświęcenie kościoła (6 września 2009 r.) oraz 70. rocznica powstania parafii rzymskokatolickiej (4 września 2016 r.). W przeddzień tej ostatniej uroczystości (3 września 2016 r.) zorganizowano okolicznościową akademię, w czasie której wykłady wygłosili profesorowie z Torunia: Waldemar Rozynkowski – „1050. rocznica chrztu Polski”, i ks. Józef Dębiński – „Z dziejów Rudaka”. Udział w głównej uroczystości 70-lecia, która odbyła się nazajutrz, w niedzielę, 4 września 2016 r., wzięła dość liczna grupa parafian. Po uroczystej Mszy św. sprawowanej o godz. 11.30 przez biskupa toruńskiego Andrzeja Suskiego i przy udziale księży dekanatu Toruń IV oraz zaproszonych gości z prezydentem Torunia na czele, odbyła się procesja eucharystyczna wokół kościoła z uroczystym *Te Deum*. Po liturgii jubileuszowej w ogrodzie przykościelnym odbył się festyn, w którego programie były m.in. pokazy walk rycerskich, prezentacja tresury psów, pokazy strzeleckie bractwa kurkowego, konkursy i zabawy dla dzieci oraz występy zaproszonych artystów. W organizację festynu włączyło się wielu mieszkańców, niekiedy luźno związanych z parafią.

Summary

From the history of Rudak and the left bank of Toruń

Rudak is the left-bank (Kuyavian) district of Toruń. In January 1230, Konrad Mazowiecki gave these lands to Teutonic Knights. After the Second Peace of Thorn in 1466 Rudak became a royal village. The inhabitants were burning brick because of the clay deposit located in this area. Many brick factories were built here in the second half of the nineteenth century, during the construction of the fortress of Toruń. Since the fifteenth century, the area started to be inhabited by Olędrzy, followers of the united and uniting Church. The Protestant Church was built for them on Rudak and consecrated after 1945, it received the name of Divine Providence. During World War II, the Germans formed a place for prisoners of war on Rudak, which the Russians transformed into the camp for the soldiers of the Polish Underground State after the war.

Keywords: *Olędrzy settlers, united and uniting Church, the parish of Divine Providence, brick factory*

Bibliografia

Źródła

Monumenta historica dioeceseos Wladislaviensis, Wladislaviae 1881, t. 1.

–, Wladislaviae 1889, t. 9.

Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników Pierwszego Powszechnego Spisu Ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych, t. 11, *Województwo pomorskie*, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1926.

Twierdza Toruń. Stan w latach dwudziestych XX wieku. Dokumenty, oprac. Mirosław Giętkowski, Zbigniew Karpus, Waldemar Rezmer, Toruń 1998.

Opracowania

70 lat pod opieką Opatrzności Bożej 1946-2016, red. A. Głos, A. Marcinkiewicz, Toruń 2016.

Alabrudzińska E., *Kościół ewangelicki w Toruniu w latach 1793-1920*, w: *Ewangelicy w Toruniu*, red. J. Kłaczko, Toruń 2011.

–, *Stosunki religijne w Toruniu (1815-1914)*, w: *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. 3, cz. 1, Toruń 2003.

Ciesielska K., *Osadnictwo „olęderskie” w Prusach Królewskich i na Kujawach w świetle kontraktów osadniczych*, „*Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*” 1958, t. 4, z. 2.

–, *Kościół w Nieszawie - Dybowie, w: Zamek dybowski. Archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, red. L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, T. Zakrzewski, Toruń 1999.

–, *Z dziejów dawnego Podgórza*, w: K. Ciesielska, T. Zakrzewski, *450 lat Toruńskiego Podgórza 1555-2005*, Toruń 2005.

Domagała R., Frańczuk R., *Wyniki badań archeologiczno-konserwatorskich na zamku w Małej Nieszawce*, „*Rocznik Muzeum w Toruniu*” 1992, t. 9.

- Heuer R., *Drei Jahrhunderte Bauernleben in der Weichselniederung, fünfhundertfünfzig Jahre Bürgerleben In der Stadt Thorn: im Spiegel meiner und meiner Frau Vorfahren*, Posen 1935.
- Janosz-Biskupowa I., *O położeniu i przeniesieniu Nieszawy*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu” 1955, t. 20.
- Józwiak S., *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997.
- Machała P., *Kościół parafialny pw. NMP Wniebowziętej i św. Jacka oraz św. Anny. Przyczynek do topografii sakralnej Podgórza*, „Rocznik Toruński” 2004, R. 31.
- Mikulski M., *Komturstwo nieszawskie i starostwo dybowskie w XIII-XVII wieku – zasięg, osadnictwo, w: Zamek dybowski. Archeologia, historia, przyszłość. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 10 września 1999 roku w Toruniu z okazji Dni Dziedzictwa Europejskiego*, red. L. Grzeszkiewicz-Kotłowska, L. Kotłowski, T. Zakrzewski, Toruń 1999.
- Rymaszewski B., *Toruń epoki Kopernika*, Gdańsk 1984.
- Sypek R., *Zamki i obiekty warowne Państwa Krzyżackiego*, Warszawa 1999.
- Tęgowski J., *O powstaniu Nowej Nieszawy naprzeciwko Torunia (dokument lokacyjny miasta)*, „Rocznik Toruński” 1983, t. 16.
- Wajda K., *Pod ponownym pruskim panowaniem, w: Toruń dawny i dzisiejszy. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa, Poznań, Toruń 1983.
- Wilczyński A., *Budowa geologiczna okolic Torunia*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Geografia 6”, Toruń 1969.

Internet

<http://www.combinath.pl/>.

<http://www.torunskiecmentarze.pl/333/cmentarz-ewangelicki-ul-rudacka-27>